

آموزش خلاق کودک محور

درآمدی بر روان شناسی بازی

نویسنده: هایده موثقی

مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان

جست و جو و آماده سازی:

مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان

کودکان جهان، اهل هرکجا و از هر ملت و مذهبی و هر قوم قبیله‌ای که باشند، به بازی نیاز دارند و بازی می‌کنند. فراموش نکنیم که بزرگسالان هم گهگاه، و از سر تفنن، چنین نیازی را حس می‌کنند. اصلاً چرا دور برویم؟

جانور هم به بازی نیاز دارد. پس می‌گوییم آدمیان، در هر سن و سالی که باشند، بازی می‌کنند. هرکس قسمتی از وقت شبانه‌روزی خود را صرف بازی و تماشا می‌کند تا دمی از رنج جهان بیاساید و دنیای جدی را فراموش کند.

اما دنیای جدی کودک همان دنیای بازی است. کودک با بازی بزرگ می‌شود، تحول می‌یابد و به جانب کمال می‌رود؛ کمال جسمی، کمال عقلی و کمال احساسی. ممکن است این تغییرات و این تکامل از چشم پدر و مادر و نزدیکان کودک دور بماند. اما از دید روان‌شناسان و محققان، به ویژه آنان که برای معرفت روح و روان کودک در کوشش‌اند، دور نمی‌ماند.

روان‌شناسان، به سائقه ذوقی که دارند، گام‌به‌گام با تحول و دگرگونی و تکامل کودک پیش می‌روند و هر نکته و دقیقه‌ای که می‌یابند، به بحث و تحقیق می‌کشند و نظریه‌ها ابراز می‌کنند و از آنها به سود کودک نتیجه می‌گیرند تا مبدا کودک در خطر افتد.

به خاطر داشته باشیم که تربیت حسی عبارت از آماده ساختن حواس برای رشد و تکامل نیروی آنها در آدمی یا واداشتن حواس به درک مجردات نیست؛ بلکه غرض از تربیت حس این است که این نیروی پنجگانه در وجود آدمی، که وسیله ارتباط میان ذهن و جهان خارج است، وظیفه خود را خوب انجام دهد.

می‌دانیم که تربیت از کودکی آغاز می‌شود و این نکته‌ای نیست که امروز یا دیروز بدان پی برده باشند. تا آنجا که سند تاریخی در دست داریم؛ آدمیان بر این باور بوده‌اند که تربیت از تولد آغاز می‌شود. اساس تربیت کودک بر این است که بتواند تا آنجا که ممکن است، از حواس خود بهره بگیرد.

نیازهای جسمانی کودک در اثر در هم‌ریختن تعادل سلولی او پدیدار می‌گردد و وی را به فعالیت و بازیافتن تعادل وامی‌دارد. بنابراین، نیازهای کودک انگیزه‌ای برای فعال شدن و بازگرداندن تعادل جسمانی به اوست.

مطابق با تحقیقاتی که در این زمینه شده است، نیازهای کودکان در دوره‌های رشد تحول می‌یابد و این تحول با زمان و مکانی که کودک در آن می‌زید، متناسب است. نیاز به تغذیه، نیاز به محبت، نیاز به احترام، نیاز به سلامت و نیاز به امنیت، از جمله نیازهایی است که آدمی با آنها همراه است. مراجعه به آثار تحقیقی «آبراهام، مزلو» ما را از طبقه‌بندی نیازهای بنیادی و نیازهای کودکان آگاه می‌کند.

با آن که بازی جزو نیازهای آدمی و مبنای رشد و تکامل جسمی و ذهنی است، بدان سهل‌انگارانه نگریسته‌اند و

به مفهوم واقعی آن پی نبرده‌اند. اما واقعا بازی چیست؟ بازی عبارت است از نوعی فعالیت بدنی یا ذهنی که تنها به منظور سرگرمی، تفریح، لذت بردن و تخلیه انرژی زاید بدن بدن می‌پردازند و به حقیقت، فعالیتی است که در ساعات فراغت و برای تفریح و دور شدن از کار روزانه، بی‌توجه به نتیجه نهایی آن صورت می‌پذیرد.

طبعاً، شخص فعالیتی را بدین منظور انتخاب می‌کند که دوست دارد. ۱۰ در نزد کودکان، تقلید از کارهای بزرگ‌ترها نوعی بازی است. هر آدمی، چه کودک و چه بزرگسال، با میل و رغبت به این نوع فعالیت‌ها دست می‌زند و هیچ نیروی خارجی، که در آن عامل جبر وجود داشته باشد، در این کار دخالت ندارد.

بنابر نظر پاره‌ای از محققان، هر نوع فعالیتی که عامل شادی، سرگرمی و تفریح نباشد و هدفی را دنبال کند، بازی نیست و باید آن را کار نامید.

«پاتریک» در تعریف بازی می‌گوید:

«بازی عبارت است از مجموعه فعالیت‌های آزاد و دلخواه که صرفاً با اراده و میل خود شخص صورت می‌گیرد و پرداختن به آن و ادامه دادن آن به دلیل فشار و جبر هیچ‌یک از عوامل درونی و بیرونی نیست.»

ملاحظه می‌شود که پاتریک میان کار، که فعالیتی با هدف و تابع مقاصد خارجی است و ضرورتاً با کوشش‌های عضلانی نیز همراه است و بازی، به نظر او تابع هیچ منظوری نیست، خطی دقیق کشیده و آنها را از هم جدا کرده است.

پس کار با بازی این تفاوت را دارد که کار فعالیتی است جدی و در عین حال لذت‌بخش، همراه با دقت و توجه خاص به منظور رسیدن به هدفی مفید و طبعاً آدمی از این فعالیت نتیجه‌ای مطلوب و مفید می‌طلبد. حال آن که به قول «استانلی هال» «بازی فعالیتی است غریزی که پیشینه آدمی را بازگو می‌کند.» این فعالیت‌ها اولاً آزاد و دلخواه است، ثانياً بااراده و میل خود شخص صورت می‌گیرد. هیچ‌یک از عوامل درونی و بیرونی آدمی را وادار به چنین کاری نمی‌کند.

با همه این احوال، اگرچه سعی فراوان پیش‌آمده است که بازی و کار را از هم متمایز کنند، این کوشش‌ها سودمند نیفتاده است. زیرا فعالیت‌ها متمایزکننده گروه‌های خاص کار از بازی نیستند؛ بلکه شخص فعال به میل خود هر فعالیتی را به قلمرو بازی یا کار می‌کشاند. مثلاً اگر انگیزه نقاش از تهیه اثر هنری امرارمعاش باشد، فعالیت او در این زمینه کار محسوب می‌شود. اما اگر انگیزه‌اش مشغولیت و سرگرمی هنری باشد، فعالیت او در این مورد از جمله بازی‌ها و تفریح‌ها به‌شمار می‌رود.

بنابراین، اگر هرگونه فعالیتی را، به جای لذت بردن از آن، به جانب هدفی سودمند (خواه مادی و خواه معنوی) بکشانیم، بازی به شمار نخواهد آمد و کار است. مثلاً ورزش برای کودکان بازی است، زیرا هدف کودکان از ورزش برد و باخت یا قهرمان شدن نیست. بلکه هدف لذت بردن است. اما همین کودک چون بزرگ شود، هدفش تغییر

می‌کند؛ یعنی رقابت و بردن و قهرمان شدن او را بدین کار وامی‌دارد، نه لذت بردن و تفریح کردن. در این صورت ورزش، که تا چندی پیش برای او بازی بود، تبدیل به کار می‌شود.

نباید فراموش کرد که نوع کار دیگری وجود دارد که به شخص تحمیل می‌شود و برای انجام‌دهنده آن طاقت‌فرساست.

در زبان فارسی آن را «بیگاری» می‌نامند و در زبان انگلیسی Zdrudgerzy کار پرزحمت نامیده می‌شود، اما چون وجه اشتراکی با بازی ندارد، درباره آن بحثی نمی‌کنیم.

نتیجه آن که بازی در عین حال که عامل رشد و تجربه‌اندوژی و ارزشیابی توانایی و قدرت کودک و راهگشای او به عرصه حیات اجتماعی و درک قانون و انضباط و اخلاق است، شادابی و نشاطش را نیز تأمین می‌کند.

«ماریا مونته سوری» بازی را مدرسه بزرگی می‌داند که کودک در آن پرورش می‌یابد و نیروی بدنی، ذهنی و اجتماعی او رشد می‌کند و برای زندگی کردن از هر جهت آماده می‌شود.»

«فروبل» نیز بر این باور است که بازی‌های کودکان به منزله هسته حیاتی برای همه دوره‌های زندگی است. زیرا رشد و بروز شخصیت کودک از راه بازی میسر است و در حقیقت، بازی موجب بروز استعداد و شخصیت کودک می‌شود و از سوی دیگر، می‌توان بسیاری از نابهنجاری‌های کودکان و نوجوانان را از طریق بازی درمان کرد. ۳

هر کودکی میان انجام دادن تکالیف مدرسه و فعالیت در کلاس و کارهایی که در خانه به فرمان پدر و مادر انجام می‌دهد، با فعالیتی که به دلخواه و برای تفریح و لذت بردن در پیش می‌گیرد، فرق می‌گذارد. به فعالیت‌های کلاسی و اجرای فرمان پدر و مادر کار می‌گوید و به آنچه به دلخواه برای تفریح و لذت بردن در پیش می‌گیرد، بازی می‌گوید. ۴

کودکی از کوچه می‌گذرد. دوستش او را به بازی می‌خواند. او می‌گوید:

«کار دارم، مادرم گفته...» برعکس گاه می‌شود که در پاسخ تقاضای مادرش برای انجام دادن کاری می‌گوید:

«مادرجان بگذار بازی تمام شود...»

پس بازی یعنی پرداختن به فعالیت‌های دلخواه و کار عبارت است از فعالیتی که شخص موظف به انجام دادن آن است.

در زبان فارسی، واژه بازی معانی گوناگونی دارد. از جمله در فرهنگ فارسی دکتر محمد معین آمده است؛ بازی: ۱. سرگرمی به چیزی، مشغولیت، تفریح، لعب. ۲. قمار. ۳. ورزش. ۴. فریب. ۵.

در لغت‌نامه دهخدا بحث مفصلی درباره بازی و معانی آن آمده است و آن را بر حسب کاربردهایی که در ادبیات فارسی دارد، با ذکر شاهد معنی کرده‌اند. از جمله در آغاز بحث آمده است:

هر کار که مایه سرگرمی باشد، رفتار کودکانه و غیرجدی برای سرگرمی، کار تفریحی، لعب و ترکیباتی از قبیل شمشیربازی، تیغ‌بازی، شب‌بازی (دغل‌کاری و نیرنگ‌سازی) و جز آنها در تعابیر زبان فارسی فراوان است.
در همین لغت‌نامه آمده است:

«بازی یکی از صور تفریح است که تنها به انسان اختصاص ندارد؛ بلکه در زندگی حیوانات نیز بازی به طور آشکار دیده می‌شود. ولی البته از نظر شکل تفریح و مقدار وقتی که صرف آن می‌شود، اجتماعات و تمدن‌های مختلف با هم تفاوت دارند...»^۳

اما سابقه بازی قاعدتاً باید با آغاز زندگی انسان آغاز شده باشد. چون به هر حال آدمی همچون سایر جانوران به سرگرمی‌ها و تفریح نیاز داشت و پس از کار روزانه و فراهم آوردن قوت و غذا و وسایل دیگر زندگی لازم بود با استفاده از سرگرمی‌ها و وسایل تفریح، دمی آرامش یابد و خستگی، به‌خصوص خستگی روانی را، رفع کند. به سخن دیگر، بازی نیاز طبیعی هر ذیروح است و در نزد کودکان مفصل‌تر و وسیع‌تر و تقریباً دائمی دیده می‌شود؛ زیرا کودک هیچ وظیفه و کاری در پیش ندارد که قسمتی از انرژی خود را صرف آن کند و بالطبع همه انرژی او صرف بازی می‌شود. مسلماً این امر طبیعی از آغاز با بشر به وجود آمده و با بشر همراه بوده و جزو طبیعت وی به شمار می‌رفته است و اگر نمی‌توانیم دقیقاً بگوییم که در دوران پیش از تاریخ چه می‌گذشته است، می‌توانیم حدس بزنیم که کودکان و بزرگسالان، هر یک بنا بر نیاز خود و بنا بر نگرشی که به زندگی و جهان داشته‌اند، نوع خاصی از بازی‌ها را وسیله سرگرمی خود قرار می‌دادند که به هر حال به آموزش آنان منجر می‌شده است.

در ادوار تاریخی، اگرچه در آغاز هیچ به ارزش بازی پی نبرده بودند و بدان اعتنایی نداشتند، در کتاب‌های تاریخی و در حکایات و شرح احوال بعضی بزرگان و در آثار مذهبی، به مناسبت، می‌توانیم اثری از بازی و انواع آن و شیوه پرداختن به آن بیابیم. در جوامع ابتدایی، به ویژه دوره‌هایی که بشر به مذهب روی آورد و مذهبی که به سلطه و قدرت عوامل نیرومند طبیعی اعتقاد داشتند و خدایان متعدد برای خود ساختند، اعتقاد بیشتری داشت که مراسم مذهبی با نوعی بازی همراه شد و مذهب فرصتی به مردم داد که به بهانه پرستش ارباب انواع به مراسمی دست زنند که خود جنبه بازی داشت و همین مراسم آیینی و نیایش خدایان، در حقیقت مبدأ پیدایش تئاتر شد که در آغاز آن را تئاتر آیینی می‌خواندند. از قرون وسطی که بگذریم، به عهد جدیدی از نحوه تفکر انسان می‌رسیم که در آن فلسفه، ادبیات، روان‌شناسی و علوم دیگر وسعت پیدا کرد و پهنه نگرشی آدمیان بر جوانب گوناگون فرهنگ ملت‌ها و اجزای آن گسترده شد و محققان و دانشمندان با دقت نظر پدیده تازه‌ای از فرهنگ دیدند که پیش از آنها کسی ندیده و بدان توجه نکرده بود. یکی از این موارد کودک بود و آنچه بدو باز بسته است، یعنی بازی و فوایدی که بازی داشت.

از میان مربیان کودکان و روان‌شناسان و محققان علوم تربیتی کسانی مثل «فروبل»، «ماریا مونته سوری»، «لیبرمن» و «نیومن» این باور را اشاعه دادند که بازی هم وسیله رشد جسمی و ذهنی کودک است و هم بهترین وسیله برای آموزش، از آن پس، دانشمندان علوم تربیتی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی مانند «دوکیم»، «هاریسون»، «اسپنسر»، «سامر»، «کلر»، «کارل گروس»، «استانلی هال»، «آدلر» و جز آنان به طرح نظریه‌هایی درباره روان‌شناسی و تربیت کودک پرداختند و از جمله درباره بازی‌های کودکان عقاید خود را ابراز داشتند. دسته‌ای دیگر، از جمله ژان پیاژه، که مهم‌ترین و معروف‌ترین آنان محسوب می‌شود، به کار طبقه‌بندی بازی‌های کودکان دست زدند. ۷

در ایران، پیش از اسلام و چه در دوره اسلامی، بازی کودکان مورد اعتنا بوده است. در ایران پیش از اسلام بازی وسیله آموزشی و به‌خصوص آموزش جنگی بود. توصیه دین زرتشتی بر این بود که کودکان را نیرومند و توانا و قادر به نبرد با دشمن بارآورند. بنابر همین توصیه و مسائل دیگر، ایرانیان کودکان را از پنج سالگی تا بیست‌سالگی، سواری، تیراندازی، شمشیربازی، نیزه‌بازی، شطرنج و جز آنها می‌آموختند.

اسلام یکی از بزرگ‌ترین و روشن‌بین‌ترین دین‌های جهان است و از همین رو به کودک و بازی کودک توجهی خاص نشان داده و توصیه‌هایی در این زمینه کرده است که پس از گذشت چهارده قرن، روان‌شناسان و محققان علوم تربیتی جهان تازه به این نظریه‌ها پی برده‌اند. پیغمبر اسلام در یکی از این تعلیمات توصیه کرده است که کودک باید در هفت سال اول عمر خود بازی کند... ۸ و حضرت علی به پدران و مادران توصیه کرده است که با فرزندان خود مثل کودکی که رفیق آنان است، بازی کنند. ۹

در ایران دوره اسلامی، ایرانیان با توجه به سابقه‌ای که در گذشته در زمینه عنایت به کودک و تربیت او داشتند و با آگاه شدن از تعالیم رهبر اسلام در مورد کودکان، همواره به تربیت کودک و رشد او توجه تام نشان داده‌اند. آنان چون بازی را وسیله رشد کودک می‌دانستند، اعتنای زیادی به آن می‌کردند و برای بازی کودکان اهمیت بسیار قایل بودند. ادب هر قوم، به‌خصوص ادب فارسی، به بازی از جهات متعدد و گوناگون می‌نگرد. در شعر شاعران بزرگ فارسی زبان می‌بینیم که از واژه بازی در مفاهیم متفاوت و بسیار استفاده شده است، از جمله:

۱- به معنی سرگرمی و تفریح

سر شه‌یاران به رزم اندر است تو را دل به بازی و بزم اندر است

فردوسی

چو در بازی شدند آن لعبتان باز زمانه کرد لعبت بازی آغاز

نظامی گنجه‌ای

۲- رفتار کودکان

چون پیر شدی ز کودکی دست بدار بازی و ظرافت به جوانان بگذار

-سعدی-گلستان-

نخندد طبع طفلان جز به بازی

جامی

۳- بازی شطرنج به مثابه امری جدی برای تقویت ذهن و اندیشه

بازی خود دیدی ای شطرنج‌باز بازی خصمت ببین پهن و دراز

مولوی-مثنوی

ریخت چون دندان، امید زندگی بی حاصل است مهره چون برچیده شد بازی به آخر می‌رسد

صائب

۴- مزاح، خوش طبعی و هزل

«هر بازی‌ای از جدی بیرون آمده است.» (سلطان العلماء بهاء الدین محمد- معارف)

به بازی و خنده گرفتن نشست شخ گاو و دنبال گرگی به دست

فردوسی

۵- بی‌اهمیت تلقی کردن، سهل انگاشتن و بیهوده‌کاری

همی تاخت یکسان چو روز شکار به بازی همی آمدش کارزار

فردوسی

جهان عشق است و دیگر زرق‌سازی همه بازی است، الا عشق‌بازی

نظامی

۶- تئاتر، نمایش، ورزش و بندبازی

به بازیگری ماند این چرخ مست که بازی برآرد به هفتاد دست

فردوسی

گاهش اندر شیب تازم گاه تازم برفراز چون کسی کو گاه بازی برنشیند بررسن

منوچهری

بر آن فرضه بی آن که اندیشه کرد رسن بازی هندوان پیشه کرد

نظامی

۷- معاشقه (مانند نامزدبازی)

چو دوری چند رفت از عیش بازی پدید آمد نشان بوس و بازی

پانوشت:

۱. الیزابت هارلوک، بازی، ترجمه وحید رواندوست (تهران: نشر یوش، ۱۳۶۴) ص ۵.
۲. همان، همان ص.
۳. سیامک رضا، مهجور، روان شناسی بازی، چاپ دوم (شیراز: انتشارات راهگشا، ۱۳۷۲) ص ۶۴.
۴. بازی، ص ۷.
۵. محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ۱ ذیل بازی.
۶. علی اکبر دهخدا، لغت نامه، (تهران: سازمان لغت نامه) ص ۴۰۶.
۷. محمود منصور، روان شناسی ژنتیک (تحول روانی از کودکی تا پیری)، چاپ چهارم (تهران: رز، ۱۳۶۶) صص ۱۹۴-۱۷۰.
۸. روان شناسی بازی، ص ۵۶.
۹. ر.ک. قابوس نامه (عنصر المعالی کیکاوس)، کیمیای سعادت (امام محمد غزالی) و تعلیم و تربیت اسلامی (علی شریعتمداری).

منبع: مجله رشد معلم، مهر ۱۳۷۹، شماره ۱۵۱

مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان، نهادی غیردولتی و ناسودبر است. این نهاد در سال ۱۳۷۹ از سوی پژوهشگرانی که در حوزه ادبیات کودکان فعال بودند، پایه گذاشته شد و اکنون با بیش از ده سال پیشینه از فعالیت های گسترده، در سطح ملی و بین المللی به کار خود ادامه می دهد.

دفتر این مؤسسه در تهران است و شیوه همکاری با این نهاد به دو شکل کار رسمی و داوطلبانه است. مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان هزینه های سازمانی خود را از راه کمک های مردمی و اجرای پروژه های فرهنگی و انتشاراتی به دست می آورد. چنانچه مؤسسه درآمدی داشته باشد، این درآمد را در راه گسترش هدف های خود هزینه می کند.

پیوندگاه:

koodaki.org	مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان	کودکی
iranak.org	ایران کودکی	ایرانک
ketabak.org	پنجره ای به جهان خواندن	کتابک
amoozak.org	آموزش خلاق کودک محور	آموزک
khanak.org	با من بخوان	خوانک
rootak.org	پایگاه ارتباط فرهنگی کودک و نوجوان	روتک
dabire.org	درست بیاموز، تا درست بنویسی	دبیره
koodakar.org	سندوق آموزش و توانمند سازی کودکان کار و محروم	
hodhod.com	گزید هترین کتاب های کودک و نوجوان	کتاب هدهد